

лиза или биле предмет на компаративни истражувања од книжевен или лингвистички аспект.

Според Индексот на цркви и манастири можеме да заклучиме дека значаен дел од ракописите се поврзува со дејноста и ракописниот фонд на: Лесновскиот манастир, Карпинскиот манастир »Св. Богородица«, Осоговскиот манастир, Слеченскиот манастир »Св. Јован Крстител«, Марковиот манастир, Полошкиот манастир »Св. Ѓорѓи« и др.

Евидентна е и потребата од палеографски албум во кој ќе бидат застапени македонските средновековни ракописи што претставуваат дел од странските ракописни збирки. Во палеографскиот албум на проф. Мошин, издаден во Скопје во далечната 1966 год., меѓу ракописите од јужнословенско потекло на мал простор се претставени и македонските ракописи, а во трудот *Палеографски албум I* од Поп-Атанасов е направен избор на репродукции од 92 ракописни книги од XIII–XVIII век, што се чуваат во Македонија и кои биле достапни за обработка.

Палеографскиот албум на македонските ракописи што се чуваат во странските ракописни збирки, на чија подготовка Поп-Атанасов континуирано е ангажиран, ќе овозможи споредбени проучувања на словенските ракописи од македонско потекло, идентификација на одделни фрагменти од ракописите, како и решавање на одделни проблеми за развојот на македонското кирилско писмо.

Несомнена е потребата од континуирано и организирано прибирање, евидентирање и презентирање на богатото македонско ракописно наследство, преку издавање и претставување на црковнословенските ракописи од македонско потекло, кои поради својата архаичност, разнородната содржина и јазичните особености, се од особено значење за историјата на македонската писменост но и пошироко за славистичката наука.

ЛИЛЈАНА МАКАРИЈОСКА

Vuk-Tadija BARBARIĆ, *Nastajanje i jezično oblikovanje hrvatskih lekcionara*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2017., VII + 327 str.

Ovo je prva knjiga Vuka-Tadije Barbarića i riječ je o njegovu doradenom i preoblikovanom doktorskom radu iz 2015. godine od kojega je određene spoznaje, zbog potrebe da brzo nađu put do širega čitateljstva, već objavio 2015. i 2016. godine u *Ricerche slavistiche* i *Croatica et Slavica Iadertina* u dvama priložima posvećenima *Ranjninu* i *Zadarskomu lekcionaru*.

Knjiga osim *Uvoda* (str. 3–15) i *Zaključka* (str. 223–226) sadrži ukupno još 9 susljedno povezanih poglavlja, a na kraju su dodani *Popis slika* i *Popis tablica* (str. 227–228), *Popis izvora* (str. 229–234), korištena *Literatura* (str. 235–257), *Abstract* (na engleskom jeziku, str. 258–260) i *Bilješka o autoru* (str. 261), te tri važna *Priloga* na koja se u knjizi referira, posvećena: usporedbi redosljeda i sadržaja biblijskih perikopa u latinskom prvotisku *Missale Romanum, Mediolani 1474* i trima hrvatskim lekcionarima *Zadarskom, Bernardinovu* i *Ranjininu* (*Prilog 1*, str. 262–281); usporednomu rječniku toponima prema *Bernardinovu lekcionaru* (*Prilog 2*, str. 282–293); usporedbi ekvivalentnih imena u lekcionarskim čitanjima triju latinskih, dvaju talijanskih, četiriju hrvatskih crkvenoslavenskih i deset hrvatskih izvora prema njihovu pojavljivanju u prvih 60 čitanja i čitanju Muke po Mateju u *Bernardinovu lekcionaru* (*Prilog 3*, str. 294–327).

Na samom početku knjige Barbarić govori o osobnoj motivaciji koja ga je vodila u istraživanja složene problematike nastajanja i oblikovanja hrvatskih lekcionara 15. i 16. stoljeća. Nakon iskustva rada na transkribiranju *Lajpciškoga lekcionara* i *Dubrovačkoga dominikanskoga lekcionara* iz 16. stoljeća, u susretu s postojećom bogatom literaturom o hrvatskim lekcionarima, uvidio je da je ona nedostatna ili čak u nesuglasju s njegovim zapažanjima. Drugi je važan čimbenik koji je vodio stvaranju knjige to što je autor zapazio da su se ranija istraživanja često oblikovala na izvorima koji su međusobno *neusporedivi*, tj. da su se tekstovi hrvatskih lekcionara uspoređivali s latinskom (novom) *Vulgatom* premda je riječ o svetopisamskim tekstovima koji su pripremljeni za čitanje na misi i koji su, dakle, premješteni iz svoga biblijskoga konteksta u kontekst misnoga slavlja te su shodno tomu bili ponešto izmijenjeni. Posezanjem za izvorima koji su vremenski bliži i karakterom, tj. svrhom primjereniji za usporedbu, Barbarić je uvidio da se na mnogim mjestima na kojima su se u ranijoj literaturi tražila iskonstruirana, neprimjerena ili pogrešna objašnjenja, problem jednostavno rješava upotrebom vjerojatnijega izvora. Osvjedočivši se u važnost primjerenoga izvora i našavši se svejedno u situaciji u kojoj se još mnoga mjesta ne mogu objasniti varijetetom ni crkvenoslavenskih ni latinskih tekstnih svjedoka, što je bio ranije uspostavljeni istraživački okvir, Barbarić se odlučio na skok izvan toga okvira te je proučio onodobne *talijanske* vernakularne prijevode Biblije (lekcionare), koji su nam danas mrežno dostupni zahvaljujući razvoju digitalne humanistike. Taj skok, uzmu li se u obzir povijesna i jezična situacija u Hrvatskoj u 15. i 16. stoljeću te općeeuropska kretanja u razvoju vernakularnih lekcionara (3. *Povijesni i jezični kontekst*, str. 31–45), toliko samorazumljiv, pa ipak neučinjen ranije, tim je vrijedniji što otvara, možemo slobodno reći, čitav jedan nepoznat svijet u proučavanju starih hrvatskih biblijskih i liturgijskih tekstova, i ujedno pokazuje da je svako

(jezikoslovno) istraživanje tih tekstova, bez temeljite potrage za prikladnim izvorima za usporedbu u samom svojem polazištu manjkavo.

Kako bi svoje istraživanje učinio što temeljitijim Barbarić je, osim užega korpusa (*Korpus*, str. 28–29) koji obuhvaća šest računalno pretraživih hrvatskih lekcionara (*Odlomak Korčulanskoga lekcionara*, *Zadarski*, *Bernardinov*, *Ranjinin*, *Dubrovački dominikanski* i *Lajpciški lekcionar*), u širi korpus uključio još preostale hrvatske lekcionare (*Zborovčićev*, *Andriolićev*, *Bandulavićev*, *Kašićev*) te neke crkvenoslavenske, latinske, španjolske, njemačke i mnogobrojne talijanske izvore, među kojima pretežu lekcionari. Kako bi se, pak, čitatelju olakšalo snalaženje s mnoštvom izvora u knjizi oni se navode novoosmišljenim masno otisnutim kraticama koje u sebi sadrže sve bitne podatke, te se tako *Bernardinov lekcionar* i njegova kasnija izdanja – *Zborovčićev* i *Andriolićev lekcionar* označavaju kao Bern1, Bern2 i Bern3, dok se npr. prvotisak latinskoga misala označava kao MisRom1474, a talijanski lekcionari npr. kraticom TalLekc1495a. Autor je našao da se njegovo istraživanje najbolje uklapa u postavke teorije povijesne sociolingvistike (str. 17–26), a najvažnije su metode koje koristi metode tekstologije (str. 26–27), dakako ne one koje idu za uspostavom kritičkoga teksta, nego one koje pomažu u otkrivanju kontaminacija i različitih tekstnih slojeva.

Dublje u problematiku nastajanja i jezičnoga oblikovanja hrvatskih lekcionara knjiga čitatelja uvodi kroz, kako je i primjereno, *Pregled dosadašnjih istraživanja* (4. poglavlje, str. 47–60). Pitanjem postanka hrvatskih lekcionara prvi su se pozabavili A. Leskien i T. Maretić, pri čem je prvi iznio tezu da je hrvatski vernakularni lekcionar nastao prevođenjem s crkvenoslavenske maticice krajem 15. stoljeća, dok je drugi iznio posve suprotno mišljenje, da je riječ o prijevodu izravno s latinskoga predloška. Oba autora slažu se u viđenju da je riječ o monogenezi, tj. da su svi sačuvani hrvatski lekcionari potekli od jednoga lekcionara, a tu je tezu osobito razradio M. Rešetar koji je na temelju rada na više lekcionara utvrdio njihovu relativnu i apsolutnu kronologiju: *Ranjinin lekcionar* nastao je početkom 16. stoljeća, a njegovih je 56 čitanja prepisano iz *Bernardinova lekcionara*; *Dubrovački je lekcionar* gotovo u cijelosti prijepis *Bernardinova*, a *Lajpciški je prijepis drugoga izdanja Bernardinova lekcionara* (*Zborovčićev lekcionar*, 1543.) načinjen prije objave trećega izdanja *Bernardinova lekcionara* (*Andriolićev lekcionar*, 1586.). Rešetar je također bio mišljenja da je prvotni lekcionar nastao prevođenjem s latinskoga izvornika uz tek pokoje crkvenoslavenske umetnute prema pamćenju. Maretićevo i Rešetarovo mišljenje, nadovezujući se na Leskienu, pobija F. Fancev koji tvrdi da je hrvatski lekcionar nastajao tijekom dvaju stoljeća procesom pohrvaćivanja crkvenoslavenskih tekstova pri čemu je latinska *Vulgata* bila sekundarni izvor s kojim su se tekstovi dovodili u sklad, a vrhunac je toga

procesa vidljiv u *Bernardinovu lekcionaru*. Fancevljevo mišljenje početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća preispituje S. Graciotti, isprva posve nječući veze hrvatskoga lekcionara sa staroslavenskom tradicijom, a zatim u recentnijem radu ipak uzimajući u obzir i hrvatsku crkvenoslavensku tradiciju svetopisamskih tekstova kojom su se prevoditelji mogli poslužiti u slučaju poteškoća. Važno je da Graciotti napušta tezu o monogenezi hrvatskoga lekcionara, naglašavajući da je za svaki lekcionar zasebno karakteristična višestrukost slojeva nagomilanih tijekom vremena te se može pratiti njihova unutrašnja fragmentiranost i heterogenost njihovih dijelova sastavljenih iz različitih izvora. Graciotti nastoji dokazati ovisnost hrvatskoga lekcionara o latinskom i pokazuje da se određena odstupanja u tekstu mogu objasniti uzmu li se u obzir varijante u predtridentskoj latinskoj *Vulgati*. Prvu monografiju o svim poznatim hrvatskim lekcionarima 1975. godine objavljuje J. Fućak. U njoj je dao pregled svih lekcionara i svih znanstvenih nastojanja u vezi s njima, no ne upušta se u polemiziranje oko nastanka hrvatskoga lekcionara i načina na koji su se u njemu stopile latinska i staroslavenska tradicija. Izdvojeno mišljenje o starosti hrvatskoga lekcionara iznio je V. Putanec koji njegovo formativno razdoblje iz 14. i 15. stoljeća premješta barem u 12. stoljeće, no zbog nedostatka sačuvanih lekcionarskih rukopisa njegova teza počiva na izvanjskim dokumentima. Znanstvenu literaturu o kajkavskim hrvatskim lekcionarima knjiga ne prikazuje jer se njima ni ne bavi.

U sljedećem, 5. poglavlju pod naslovom *Korpus hrvatskih lekcionara* (str. 61–118) Barbarić donosi pregled lekcionara 14./15. i 16. stoljeća te *Bandulavićeva* i *Kašićeva lekcionara* iz 17. stoljeća, dijeleći ih, prema doradoj Graciottijevoj podjeli, na nebernardinove lekcionare (*Odlomak Korčulanskoga lekcionara* i *Zadarski lekcionar*) te porodicu Bernardinovitih lekcionara (*Lekcionar Bernardina Splićanina*, *Ranjinin*, *Dubrovački dominikanski*, *Zborovčićev*, *Lajpciški*, *Andriolićev*, *Bandulavićev* i *Kašićev lekcionar*). Autor naglašava da bi se *Ranjinin lekcionar* po svojim karakteristikama mogao smjestiti u obje skupine, a moglo bi se opravdati i njegovo odvajanje u poseban stupac. Iznesena podjela temelji se na postojanju Bernardinove porodice u kojoj je jasna neupitna organska povezanost svih njezinih članova, a nebernardinovi su lekcionari – premda i među njima postoji međusobna sličnost (pogotovo ako se u obzir uzme i *Ranjinin lekcionar*) – okupljeni zajedno neupitnom razlikom prema Bernardinovoj porodici. U prikazu pojedinih lekcionara autor najviše prostora posvećuje *Zadarskomu* i *Ranjininovu lekcionaru*, a to su ujedno potpoglavlja čiji je sadržaj velikim dijelom već objavljen u spomenutim zasebnim radovima.

Zadarski je lekcionar rukom pisan latinični lekcionar za koji je Rešetar utvrdio da se sastoji od tri naknadno uvezana dijela. Rešetarovu pretpostavku

da je rukopis cjelovit potvrdio je Fućak analizom njegova liturgijskoga sastava – riječ je o lekcionaru za blagdane. Po paleografskim i jezičnim kriterijima Rešetar ga je datirao u 15. stoljeće, dopuštajući mogućnost i da se radi o drugoj polovici 14. stoljeća. Da je doista riječ o 14. stoljeću smatra D. Malić koja je pokazala da se pismo može povezati sa zadarskim *Redom i zakonom* iz 1345. godine. Graciotti je uvelike pridonio razumijevanju *Zadarskoga lekcionara* i njegove uloge u genezi hrvatskoga lekcionara, utvrdivši u njem stariji i mlađi jezični sloj. Osobito su važna čitanja koja se ponavljaju, te primjeri dvostrukoga prijevoda u kojima se za jednu latinsku riječ upotrebljavaju dvije hrvatske riječi jer se može dobro pratiti na koji način se pojedina prijevodna rješenja poslije preuzimaju u mlađim lekcionarima, *Bernardinovu* i *Ranjininu*.

Ranjinin je lekcionar za Barbarića naš najvažniji lekcionar premda nije ni star niti je bio popularan kao drugi. Riječ je o štokavskom hrvatskom latiničnom rukopisu koji je Nikša Ranjina u dobi od četrnaest godina na temelju više predložaka počeo prepisivati i sastavljati 1508. godine, a poslije ga je, služeći se njime desetljećima, dopunjavao i ispravljao. Unatoč tomu, lekcionar, prema Rešetaru, »vrvi« pogreškama. Od ostalih hrvatskih lekcionara *Ranjinin* se izdvaja po tom što su mu rubrike pisane talijanskim jezikom i crnom tintom. Rešetar je u njem utvrdio tri glavne skupine čitanja iz različitih izvora razasute po cijelom lekcionaru, a Barbarić upozorava na njegovo izdvajanje 22 lekcije iz prve skupine u moguću zasebnu podskupinu. Graciotti je upozorio na neke nelogičnosti Rešetarove podjele i pokazao da u ovom lekcionaru definitivno postoji arhaični sloj.

Lekcionari 17. stoljeća, *Bandulavićev* i *Kašićev*, zanimljivi su zato što je u njima došlo do izrazitijega prilagođavanja teksta Vulgati, što pomaže u identificiranju onih mjesta u ranijim lekcionarima koja pokazuju odstupanja i koja su stoga zanimljiva za raščlambu. Do ovoga je dijela knjige Barbarić već u više navrata naznačio talijanske izvore kao moguću bitnu sastavnicu u oblikovanju hrvatskih lekcionara, a prije dokazivanje konkretnih veza u sljedećim dvama poglavljima daje objašnjenje kako je to uopće bilo moguće.

Tako u 6. poglavlju daje uvod u *Širi kontekst vernakularnih prijevoda svetopisamskih tekstova* (str. 119–142), ukazujući ne samo na varijantnost latinskih biblijskih tekstova nego i na postojanje obilne produkcije vernakularnih svetopisamskih prijevoda u srednjovjekovnoj Europi, posebno se osvrćući na francusku i talijansku, te upozoravajući na mnoštvo vernakularnih talijanskih lekcionara čiji se nastanak može pratiti od kraja 13. stoljeća nadalje. Zatim, u 7. poglavlju *Kasnosrednjovjekovni tipovi prevođenja i teorija prevođenja* (str. 143–152) upozorava na to da je, prema G. Foleni, u Europi kasnoga srednjega vijeka bilo rašireno ne samo prevođenje s jezika koji u odnosu na ciljni jezik ima veći prestiž, npr. s latinskoga na talijanski (vertikalno prevođenje), nego i

prevođenje gdje su ishodišni i ciljni jezik približno jednakoga prestiža, npr. s talijanskoga na francuski (horizontalno prevođenje). Te su dvije razine prevođenja u srednjem vijeku često interferirale. Konačno, u 8. poglavlju *Problemi Ranjinina lektionara u svjetlu stranih svjedoka* (str. 153–172), djelomično ranije objavljenom 2015. i 2016. godine, Barbarić pokazuje utjecaje talijanskih lektionara na oblikovanje *Ranjinina* i *Zadarskoga lektionara* na konkretnim primjerima, što ovdje nećemo pobliže opisivati, ali valja reći da su dokazi uvjerljivi. Osim toga, autor utvrđuje da je *Ranjinin lektionar* upravo bio sastavljen i poslije prilagođavan prema talijanskom modelu/modelima.

U istom smjeru autor nastavlja kroz 9. poglavlje *Analiza imena* (str. 173–197), proširujući svoju usporedbu na veći broj kako hrvatskih lektionara, tako i na više stranih svjedoka, ponekad ne samo latinskih i talijanskih. Posljednje poglavlje knjige prije *Zaključka* pod naslovom *Ocjena potencijalnih tekstnih svjedoka za rješavanje pitanja geneze lektionara i njihova jezičnoga oblikovanja* (str. 199–222) sastoji se od tri potpoglavlja. U prvom Barbarić pristupa još dubljoj tekstoškoj analizi na odabranim primjerima kako bi pokazao da su talijanski (a možda i drugi europski) vernakularni lektionari važan formativni čimbenik hrvatskoga lektionara od prve njegove pojave. Autor zatim proučava varijantnost prepisivačkih i priređivačkih intervencija u Bernardinovoj porodici lektionara kako bi izvukao sociolingvističke zaključke o svjesnim i nesvjesnim procesima koji su oblikovali hrvatske lektionare, osobito u pitanjima nastojanja oko standardizacije jezika ili prilagodbe u drugim dijalektnim sredinama.

Treći dio poglavlja pod naslovom *Rasprava* (str. 218–222) nije, kako se to čini, osvrtno na to poglavlje, nego je zapravo osvrtno na čitavu knjigu i u njemu Barbarić iznosi svoje mišljenje o naslovu knjige tj. o pitanju *nastajanja i jezičnoga oblikovanja hrvatskih lektionara*. Prema njemu, hrvatski su lektionari iskonski heterogeni. Počeli su se oblikovati u (ranom) 14. stoljeću prema inozemnim uzorima prijevodom s latinskoga, no odmah su bili izloženi kontaminacijama iz talijanskih i crkvenoslavenskih izvora. Tako postaje teško govoriti o primarnom prijevodu, odnosno to je pitanje irelevantno. To *prvo razdoblje* formiranja lektionara karakteristično je po slobodnom miješanju različitih utjecaja i tradicija, a svjedoci su toga razdoblja *Zadarski* i *Ranjinin lektionar* te *Odlomak Korčulanskoga lektionara*. Svjedok je te tradicije i *Lekcionar Bernardina Splicićanina*, no njime počinje *drugo razdoblje* (16. st.) karakterizirano izumom tiska. Pretiskivanje i prepisivanje *Lektionara* te horizontalni prodor njegovih jezičnih obilježja preko dijalektnih granica stvorilo je novu vrstu tekstnih svjedoka koji više ne svjedoče toliko o prvim formacijskim razdobljima, nego su pogodni za više lingvistički usmjerena istraživanja. Tek *treće razdoblje* (17. st.) obilježava proces *devernakularizacije* hrvatskoga

lektionara u kojem najvažniji autoritet postaje Vulgata i u kojem se zbog potpunoga prilagođavanja Vulgati uvelike gube karakteristike iskonske, žive i slobodne vernakularne tradicije 14. i 15. stoljeća.

Na kraju valja reći da knjiga Vuka-Tadije Barbarića obiluje podacima čije navođenje nadilazi zadane mogućnosti ovakva prikaza. Barbarić preispituje uvriježene stavove znanstvenih autoriteta, suvereno promišlja o mnogim pitanjima, od sitnih tekstualnih pojedinosti do širega pogleda na *tropismenu i trojezičnu* hrvatsku kulturu srednjega i ranoga novoga vijeka, a u svojim se zaključcima pokazuje odvažnim, odmjerenim i opreznim, često preispitujući vlastite stavove i ponuđene odgovore. U kontekstu govora o hrvatskim vernakularnim lektionarima knjiga nudi rješenja za mnoge probleme, a nastoji pružiti i širu sliku njihova nastanka i jezičnoga oblikovanja, no pri tom ne pretendira biti posljednja riječ o toj temi, nego naprotiv, izrazito složeno pitanje postanka, međuodnosa, utjecaja i veza starih hrvatskih lektionara dodatno produbljuje.

JOZO VELA

O GLAGOLJSKOME JEZIKU IZ RAZDOBLJA FRAGMENTATA

Milan MIHALJEVIĆ, *Jezik najstarijih hrvatskoglagoljskih rukopisa*, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb 2018., 177 str.

Studentima je slavenskih jezika, pa tako i hrvatskoga, dobro znana izazovna nastavna građa koju na prvim godinama studija okupljaju i posreduju kolegiji posvećeni staroslavenskomu jeziku i pojedinim redakcijskim podrazdobljima, napose onomu koje stasa na hrvatskome kulturnom tlu i zove se hrvatskim glagoljaštvom (i glagolizmom). Interdisciplinarno ustrojeni, rečeni kolegiji unutar kroatističkih studija podrazumijevaju upoznavanje s povijesno-kulturnim srednjovjekovnim prilikama u okviru kojih slavenska jezična zajednica, posredstvom bizantskoga (grčkoga) kulturnog kruga, stječe i razvija vlastitu pismenost – prvi književni jezik kojemu glavnina paleoslavista i paleokroatista pridaje naziv *starocrkvenoslavenski* želeći terminom ukazati na njegov identitet, jednako kao i legitimitet, utemeljen na *knjiškim* sadržajima i oblicima, u srednjemu vijeku pretežno religioznoga (liturgijskoga) karaktera. Razumijevanje povijesnih okolnosti, čitavoga društvenog konteksta u neporecivoj je vezi s postupcima svladavanja dviju slavenskih azbuka – glagoljice i ćirilice, te, sukladno s točkama klasične filološke metode, modelom opisivanja gramatičke strukture starocrkvenoslavenskoga jezika, a potom i hrvatskoga